

L'ORIGEN DE L'ECOLOGISME A MENORCA I ELS SEUS FONTS DOCUMENTALS

LAURA PIRIS COLL

INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS

ORCID: 0009-0005-7311-9218

Resum: En aquest treball l'autora analitza la situació del patrimoni documental relacionat amb la història de l'ecologisme a l'illa de Menorca partint de l'experiència de la investigació realitzada sobre la mobilització per la protecció de l'Albufera des Grau a partir de l'any 1973.

L'article parteix d'una contextualització general sobre els inicis del turisme, la transformació urbanística de Menorca i l'origen de l'ecologisme a nivell insular, per, posteriorment, centrar-se en el cas concret de l'Albufera i els agents impulsors de la mobilització. Això permet endinsar-se, en un darrer apartat, en la situació dels fons documentals sobre l'ecologisme, a més de definir les necessitats i els desafiaments per fomentar la recerca sobre la història ambiental de Menorca.

Paraules clau: història de l'ecologisme, història ambiental, conservacionisme, ecologisme, Albufera des Grau, Menorca.

Abstract: In this work, the author analyzes the state of documentary heritage related to the history of environmentalism on the island of Menorca, based on the research experience conducted on the mobilization for the protection of Albufera des Grau starting in 1973.

The article begins with a general contextualization of the beginnings of tourism, the urban transformation of Menorca, and the origin of environmentalism in the island, before focusing on the specific case of Albufera and the key agents driving the mobilization. This allows for a deeper exploration, in the final section, of the state of the documentary collections on environmentalism, as well as a determination of the needs and challenges to encourage further research into the environmental history of Menorca.

* Correspondència: lpiriscoll@gmail.com

Keywords: *history of environmentalism, environmental history, conservationism, environmentalism, Albufera des Grau, Menorca*

Introducció

Aquest article pretén sintetitzar la situació del patrimoni documental relatiu a l'origen del moviment ecologista a l'illa de Menorca partint de l'experiència de l'estudi d'un cas concret, el del moviment per la defensa de l'Albufera des Grau, que va començar a partir de 1973.¹

La mobilització ciutadana per a la preservació d'aquest espai —un dels indrets més importants des d'un punt de vista ecològic i paisatgístic de l'illa de Menorca, nucli actual de la Reserva de Biosfera— va ser el primer gran moviment que va tenir lloc a l'illa per a la conservació d'un espai natural. A principis dels anys setanta, s'havia projectat i començat a construir una gran urbanització amb el nom de Shangri-La. El projecte preveia la construcció de zones d'apartaments, hotels i un camp de golf, i hi gravitaven importants interessos econòmics d'un seguit de societats propietàries i inversores illenques i foranes. Aquest seria un dels pocs casos que acabà amb una solució final favorable als interessos dels proteccionistes, malgrat que la polèmica s'allargà durant gairebé dotze anys.

Estem parlant de la primera campanya d'ampli abast per a la defensa del territori que va tenir lloc a l'illa de Menorca, si es tenen en compte el ressò i les conseqüències que va acabar tenint i la seva durada en el temps (Piris, 2006, 8).

El cas de l'Albufera resulta paradigmàtic, entre altres coses perquè evolucionà de manera paral·lela al procés de gestació d'uns primers grups organitzats, moguts inicialment pel seu interès per la natura i una determinada consciència conservacionista, i la seva transformació en un moviment ecologista estructurat, avui representat pel Grup Ornitològic Balear (GOB Menorca). El GOB va tenir un paper clau, al llarg de les dècades posteriors, en campanyes per a la protecció d'altres paratges a Menorca greument amenaçats per projectes urbanístics (Piris, 2006, 8).

Cronològicament, la investigació se centra en els primers anys de la polèmica (1973-1975), cosa que ha permès aprofundir en el paper i les actuacions dels primers grups que es poden anomenar *conservacionistes*. També en les formes d'expressió de les mobilitzacions ciutadanes dels darrers anys del règim franquista (1939-1975), en què la llibertat d'expressió era inexistent i en el qual encara no existien a Menorca grups ecologistes estructurats. En aquest sentit, la recerca parteix de la base que la lluita per la defensa del territori a Menorca va ser un dels eixos vertebradors del moviment sociopolític per recuperar les llibertats democràtiques durant els anys finals del règim (Piris, 2006, 9).

1. Es basa en l'experiència adquirida per l'autora en el marc de la realització del treball de recerca, tutoritzat per Andreu Mayayo, corresponent al segon curs del programa de doctorat Món Contemporani de la Universitat de Barcelona (Piris Coll, 2006).

Així, partint de l'experiència concreta d'estudi, l'objectiu d'aquest article és extreure conclusions de la situació actual de les fonts bibliogràfiques i documentals relacionades amb l'ecologisme a Menorca, concretament pel que fa als moviments més incipients, que és on la documentació és més dispersa i imprecisa. Per una banda, es detallaran quins són els principals fons públics i institucionals a l'abast relacionats amb l'ecologisme a escala insular (un cas que podria ser extrapolable a les fonts de la resta de moviments socials del tardo-franquisme i dels anys de la transició a la democràcia), i se n'analitzarà la situació pel que fa a la classificació, l'ordre i l'accessibilitat per tal d'extreure conclusions sobre el seu estat actual, els assoliments, les mancances i les necessitats concretes.² D'aquesta manera, es començarà amb una breu explicació inicial del marc general i del cas analitzat per tal d'aprofundir posteriorment en la situació de les fonts documentals utilitzades.

L'article s'estructura en diferents apartats, en què es parteix d'una contextualització general en els darrers anys del franquisme i l'entrada de l'economia del turisme a Menorca, passant per una introducció general sobre l'origen i l'evolució de la història de l'ecologisme insular, per, posteriorment, centrar-se en una explicació de l'estudi del cas concret del moviment de l'Albufera i els agents impulsors de la mobilització. Això permet endinsar-se, en un darrer apartat, en la situació dels fons documentals que es van fer servir per dur a terme la investigació, a més de definir les necessitats i els desafiaments per fomentar la recerca en la història ambiental a Menorca. S'esmentaran les oportunitats i dificultats dels diferents fons, així com els reptes necessaris per facilitar-hi l'accés a investigadors i al públic en general. Cal tenir en compte que en els darrers anys s'han elaborat estudis que han abordat la temàtica des d'una perspectiva àmplia i aclaridora, i que han permès situar la història de l'ecologisme en el context de la història insular i establir un marc general de referència (López Gual, 2017). Tot i això, l'estudi de l'ecologisme i de la història ambiental a l'illa de Menorca és un àmbit de recerca poc explorat encara pels investigadors i que resulta fonamental a l'hora d'explicar la història política i social més recent de l'illa, concretament la dels darrers anys del franquisme i la de la transició a la democràcia, en què la reivindicació de la conservació del territori i la seva defensa van ser un dels catalitzadors de les reivindicacions de normalització democràtica i defensa dels valors identitaris dels menorquins.

1. Contextualització: els inicis del turisme a Menorca i la transformació urbanística

A grans trets, el desenvolupament de l'economia del turisme a Menorca té un seguit de característiques que el diferencien del procés que es dona a escala estatal i a la resta de les Illes

2. Aquest article sorgeix de la intervenció en la taula rodona «El moviment ecologista a Menorca a través dels seus arxius», inclosa dins la XII Escola Europea de Primavera d'Història de la Ciència i la Divulgació «Repensar les Transicions Ecològiques des de les Humanitats i les Ciències Socials», que va tenir lloc a Maó (Menorca) entre el 4 i 6 de maig de 2023, i en què es va fer un estat de la qüestió sobre la situació dels fons documentals públics i privats existents sobre el moviment ecologista i els seus orígens.

Balears. A Menorca es va produir una incorporació tardana al *boom* turístic, un retard que s'ha atribuït a diferents factors interns i externs. Entre aquests, destaquen la importància del sector secundari a l'illa a començaments dels anys setanta; la manca d'infraestructures i d'equipaments adequats, i la manca inicial d'inversors, així com la importància que tenia per als propietaris el manteniment de les possessions familiars, que es va traduir en un baix nivell d'oferta de sòl. Un altre factor determinant va ser la falta d'inversions públiques per part de l'Estat a Menorca, que es feia palesa amb certes carències d'infraestructures (Marí, 2004, 10). Els grans capitals arribaren a Menorca una vegada es començà a produir una saturació en les zones fins al moment explotades, i no es pot parlar d'una consolidació de l'activitat turística dins de l'economia menorquina fins a la dècada dels setanta, amb l'entrada en funcionament del nou aeroport el 1969, que permetria de manera definitiva enfortir l'activitat turística de l'illa (Fullana et al., 2012, 135).

Pel que fa a l'explotació del litoral, entre 1965 i 1973 es va donar un procés d'expansió intensiu amb la implantació de noves urbanitzacions a la costa, especialment entre els anys 1969 i 1973.³ Però, a partir de 1973, va tenir lloc un alentiment del procés de construcció encetat, especialment des del moment que es van començar a sentir els efectes de la crisi del petroli, amb una aturada de la construcció hotelera i un replantejament de les expectatives dels urbanitzadors. Això va suposar una modificació del tipus d'oferta, amb una expansió del mercat extrahoteler de xalets i apartaments que s'ha perllongat fins a l'actualitat (Beltrán, 2015, 269).

Entre 1968 i 1975 es van començar a planificar la major part de les urbanitzacions menorquines. Les urbanitzacions que es van construir a la costa menorquina a partir de la dècada dels setanta responien a unes mateixes pautes d'implantació. Hi havia una venda de terrenys per part de la iniciativa menorquina amb inversions de capital de grups immobiliaris, que construïen, com era habitual des del començament del *boom* turístic, sense planificació. Generalment, es tractava d'operacions de compravenda de parcel·les de terrenys amb facilitats per a la construcció de xalets, a vegades amb l'oferiment de serveis complementaris i amb la creació d'una infraestructura mínima. La manca de plans d'ordenació municipal obligava els promotors a elaborar un pla general sectorial abans de la redacció d'un pla parcial, i ambdós havien de ser aprovats pels ajuntaments i sancionats a continuació per la Diputació Provincial. Alguns nuclis acabaren naixent sense els tràmits legals oportuns o amb la simple autorització municipal (Méndez, 2007, 169).

D'altra banda, l'arribada massiva d'immigrants i turistes, el desenvolupament d'una economia de consum i la creació d'un cert estat del benestar, juntament amb la influència dels nous mitjans de comunicació, implicarien una certa liberalització dels costums de la societat menorquina, amb un seguit de transformacions en les formes de vida i els valors predominants fins aleshores (Casasnovas, 2005, 489).

3. Segons dades de *La via menorquina del creixement* (Farré et al., 1977), de les 12.478 places comptabilitzades l'any 1973, 10.161 són construïdes durant aquest període, xifra que representa un 81,4% sobre el total.

Aquesta nova dinàmica fou ben visible també en l'àmbit cultural. L'aprovació de la Llei d'associacions de 1964, que va propiciar la fundació de nombroses entitats, juntament amb un cert relaxament de la censura, va encetar noves possibilitats d'expressió. La societat menorquina començà a manifestar les seves ànsies de llibertat mitjançant la creació de plataformes socioculturals i d'entitats que tindrien un paper clau en el procés de recuperació cultural i política durant la transició a la democràcia a l'Estat espanyol. La Secció d'Estudis del Cercle Artístic de Ciutadella, el Cine Club de l'Ateneu de Maó, les Joventuts Musicals de Ciutadella, la secció menorquina de l'Obra Cultural Balear, els grups excursionistes, el Grup Joan Mercadal, els grups d'escoltes de Ciutadella, les associacions de veïns, etc., van anar conformant un teixit associatiu que s'aniria consolidant i acabaria sent un dels vehicles més importants cap a la normalització cultural, i «van tenir un paper que ultrapassà aquest àmbit» (Casasnovas, 2005, 490). El seu paper va ser clau no només com a plataformes d'expressió de les inquietuds culturals de la població, sinó també com a instruments de reivindicació ciutadana sobre qüestions d'interès comú.

En aquest context hi va haver un seguit de grups i persones en particular que van començar a manifestar la seva sensibilitat per l'estudi i la defensa del medi ambient i que treballaren, amb els mitjans al seu abast, per la defensa de determinats espais amenaçats. Aquesta dinàmica conduiria, finalment, a la creació d'un veritable moviment social durant els anys de la Transició, amb organitzacions estables que farien de la defensa del medi ambient la seva raó de ser.

Aquest moviment constituïa una clara expressió de defensa del que és propi enfront dels interessos econòmics d'uns inversors que desenvolupaven els seus projectes amb la connivència de les autoritats locals i sense instruments legals que permetessin la regulació i planificació de les diverses actuacions especulatives que es començaren a donar a Menorca (Piris, 2006, 8).

2. Orígens i evolució de l'ecologisme a Menorca

A partir de la dècada dels setanta, mentre incrementava la pressió urbanística sobre el territori, van començar a fer-se sentir les primeres veus contràries a les actuacions que s'estaven duent a terme i que apostaven per un altre model de desenvolupament. Aquesta conscienciació, inicialment reduïda a sectors minoritaris de la societat, s'aniria consolidant al llarg de la dècada dels vuitanta a conseqüència de la progressiva terciarització de l'economia insular i amb vista a les conseqüències que aquest tipus de desenvolupament va acabar tenint en el cas de les illes veïnes. Una de les característiques per destacar dels grups que participaren en les primeres campanyes per la defensa del patrimoni natural a Menorca és que no es tractava d'organitzacions formades expressament per canalitzar les seves accions en un sentit ecologista (com la delegació a Menorca de l'Obra Cultural Balear o l'Agrupació d'Història Natural de l'Ateneu de Maó). No tenien una missió explícita d'acció per la defensa del medi ambient, sinó que inicialment els unia únicament una vocació naturalista i conserva-

cionista, que els va dur a emprendre determinades iniciatives per fer front a agressions concretes com la del cas que ens ocupa. Els membres d'aquestes primeres agrupacions eren els qui amb el temps van acabar formant part de les llistes de les organitzacions ecologistes de pes a Menorca, com és el GOB Menorca, i van tenir una participació activa en la seva gestació i consolidació.

El primer nucli de naturalistes organitzats a Menorca, el conformaren un grup de persones que van començar a reunir-se al si del Museu d'Història Natural de l'Ateneu de Maó, mogudes per la seva vocació científica i l'afany d'explorar i estudiar el territori, i preocupades, a la vegada, per la conservació del medi natural. La finalitat concreta que es van proposar inicialment era dur a terme un seguit de feines entorn d'aquest museu que els permetés aplicar els seus coneixements a l'estudi del medi ambient insular i contribuir a crear una consciència social en relació amb aquesta matèria. Tota aquesta activitat inicial culminà finalment en la constitució de l'Agrupació d'Història Natural de l'Ateneu de Maó (AHNAM) el mes d'abril de 1974.

En la creació i consolidació d'aquest grup, hi va tenir un paper destacat el menorquí Pere Prats, persona de grans coneixements i de formació autodidacta. Prats es traslladà a viure a Barcelona a començaments dels anys setanta per motius laborals, on va establir contactes amb entitats com la Institució d'Història Natural de Catalunya, el Departament de Zoologia de la Universitat de Barcelona i el Museu de Zoologia de Barcelona, entre d'altres. Quan tornà a Menorca va intentar aplicar les idees i els coneixements adquirits per tal de traslladar determinades dinàmiques a escala insular. Entre les activitats que l'entitat duia a terme hi havia un seguit de tasques de caràcter científic que tenien com a eix central les sortides al camp destinades a l'estudi i la catalogació de les aus i d'altres elements del paisatge de Menorca, i les reunions i sessions de formació en temes de natura o en aspectes legals relacionats amb la protecció del medi ambient.

L'hivern de 1976 alguns membres de l'agrupació van començar a mantenir contactes amb el GOB Mallorca, una organització ecologista, activa des de 1973, que es va formar inicialment amb l'objectiu de protegir i conservar les aus, però que posteriorment ampliaria el seu camp d'actuació per les conseqüències del *boom* turístic en l'illa veïna. Se'ls va oferir la possibilitat de muntar una secció del GOB a Menorca, disposant d'uns estatuts ja aprovats, una autonomia d'acció i financera, i una presidència i junta directiva pròpies i independents, així com un emblema propi. La proposta fou acceptada per aquest grup de persones. Tot això quedà finalment ratificat en una assemblea celebrada l'abril de 1977, en la qual s'elegí una junta provisional, i finalment l'associació quedà legalitzada el 28 d'abril de 1977.⁴ Aquest grup va tenir un paper clau al llarg de la dècada dels vuitanta en campanyes per a la protecció de paratges com Macarella, cala en Turqueta, el barranc d'Algendar, la maresma de Son Bou, Trebalúger, etc., greument amenaçats per projectes urbanístics.

4. GOB-MENORCA (1997-1998), «Especial 20 anys», Socarrell, 31, 11.

Paral·lelament, l'estiu de 1978 es va constituir la CDT (Coordinadora per a la Defensa del Territori) a Ciutadella, integrada pel GOB i per un ventall ampli de col·lectius socials com associacions de veïns, associacions culturals, partits polítics i sindicats, com a resposta als projectes urbanístics que es plantejaven a la zona de Macarella i Macarelleta. La idea de la creació de la CDT es basava a aglutinar totes les entitats ciutadanes que estiguessin en contra de projectes urbanístics d'aquest tipus per unir esforços. La plataforma tenia, entre els objectius proposats, el de canalitzar i aportar el punt de vista de les diferents entitats públiques sobre la planificació territorial general a escala insular, així com sensibilitzar l'opinió pública de la importància d'una correcta ordenació territorial.⁵ La CDT va tenir un paper important a l'hora de paraitzar determinats projectes urbanístics. Un dels seus cavalls de batalla va ser l'oposició a la urbanització de Macarella, per la qual va organitzar una manifestació l'11 de novembre de 1978.⁶ La denegació final d'aquest projecte urbanístic va ser una de les fites més importants assolides per la Coordinadora. A banda d'organitzar mobilitzacions per la defensa de determinats espais, la CDT va participar el 1979, conjuntament amb el GOB, en la redacció d'*Un proyecto para la protección de Menorca*, que ve a ser un recull de les exigències mínimes necessàries per protegir el patrimoni natural.⁷

L'activitat de la CDT va ser molt intensa abans de les eleccions municipals de 1979; després va anar esmoreint-se fins a la seva dissolució el 1982 (López Gual, 2017, 21).

3. El primer conservacionisme: el cas de l'Albufera des Grau (1973-1975)

En el context del desenvolupament urbanístic de començaments dels anys setanta, la primera mobilització ciutadana que va tenir lloc a Menorca per a la protecció d'un espai natural va ser la de l'Albufera des Grau. Aquesta mobilització és un dels pocs casos que es van donar a les Illes Balears que acabà amb una solució final favorable als interessos dels proteccionistes, malgrat que la polèmica s'allargà gairebé durant dotze anys i la protecció de la zona no començà a fer-se efectiva des d'un punt de vista legal fins a l'any 1986.

Així, la dècada en què s'emmarca aquesta polèmica comprèn els darrers anys del franquisme, els de la Transició i els dels primers governs democràtics. Al llarg d'aquest període, la mobilització va prendre formes diferents d'acord amb les transformacions socials i polítiques de l'època. Després de la primera campanya, que culminà amb les primeres normes de protecció per a la zona de l'Albufera, s'acabaria entrant en una fase amb fortes pressions per part dels propietaris, amb la tramitació de noves propostes de plans parcials per a la zona, fins que l'any 1985 l'Ajuntament de Maó va dur a terme la revisió del Pla general d'ordena-

5. CDT (1978), «Manifest de la CDT. Comunicat-resum de lo tractat a la reunió a nivell insular de la Coordinadora per la defensa del territori del dia 12 d'Octubre de 1978», Menorca Socialista, 3 (octubre), 6.

6. CDT (1978), «Qui estima Menorca no la destrueix», Menorca Socialista, 4 (novembre-desembre), 5.

7. CDT, GOB (1979), *Un proyecto para la protección de Menorca*, AHés.

ció urbana del municipi. A partir d'aquí, el GOB i les associacions de veïns de Maó, amb el suport de nombroses entitats, van revifar la campanya fins a assolir la modificació de la posició de l'Ajuntament i la protecció integral i definitiva de la zona (Piris, 2006).

Així, a començaments de l'any 1974, les demandes i les accions d'un grup de naturalistes i de persones compromeses amb la protecció i la conservació del patrimoni natural van tenir un ressò important en el context social i polític dels darrers anys de la dictadura, i, alhora, van impulsar una mobilització social que suposà l'encetament d'un procés legal contra el projecte d'urbanització dels terrenys contigus a l'Albufera des Grau. Aquest projecte rebia el nom de Shangri-La i es va promocionar a començaments dels anys setanta com una urbanització per a un turisme diferenciat i que preveia la construcció d'una urbanització residencial al voltant de la llacuna, en què l'element central havia de ser un camp de golf.

Les primeres al·legacions i denúncies dels proteccionistes van tenir com a resposta un seguit de determinacions legals dictaminades per les administracions responsables, que van recaure en unes obres d'urbanització en estat avançat de construcció, on ja s'havien creat moltes de les infraestructures bàsiques i amb un bon nombre de parcel·les venudes a propietaris particulars. Això va generar una dura pugna entre proteccionistes i promotors que acabaria tenint un ressò important a escala social i als mitjans de comunicació.

La mobilització social es va encetar el 1973 i va ser canalitzada per un seguit de persones i entitats que van col·laborar i treballar per assolir uns objectius comuns: la paralització de les obres de la urbanització i la incorporació de mesures de protecció per a l'Albufera. Per assolir aquest objectiu, es van seguir principalment dues línies d'actuació. Per una banda, una campanya de difusió de la problemàtica i de les necessitats de protecció dels valors patrimonials de la zona: es va publicar informació científica i relativa al procés urbanístic a través dels mitjans de comunicació, es van realitzar activitats diverses i es va demanar suport i assessorament científic a organismes amb competència en matèria mediambiental perquè avalassin les posicions conservacionistes. I, per una altra banda, el control i seguiment per la via administrativa de l'expedient de la urbanització d'acord amb la planificació urbanística del municipi i la intervenció en el procés a través d'al·legacions, recursos i peticions a les autoritats corresponents en la matèria.

La imbricació entre els diferents agents que hi van intervenir és un dels elements per destacar de la campanya, ja que s'ha de tenir en compte que es tractava d'un procés sense precedents en el territori insular, en un moment en què encara no existien organitzacions ecologistes formades i organitzades amb l'objectiu de treballar en qüestions com aquesta.

Entre els agents que van tenir una participació activa en la campanya, destaquen la delegació a Menorca de l'Obra Cultural Balear, el Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Balears, i l'Agrupació d'Història Natural de l'Ateneu de Maó, grups ja citats anteriorment, així com un seguit de persones lligades a l'àmbit científic.

En el cas de la delegació a Menorca de l'Obra Cultural Balear, la reivindicació per la defensa del territori va ser una de les primeres empreses en què va tenir un paper actiu. Les seves actuacions es van centrar bàsicament a presentar al·legacions a la planificació general del municipi, a demanar assessorament científic a entitats i especialistes de fora de l'illa, a enviar articles a la premsa, a organitzar conferències, a recollir signatures...

Altrament, en un context d'expansió de la indústria del turisme i de l'increment de l'acció urbanitzadora, el Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Balears va manifestar sempre la seva aposta per un creixement urbanístic controlat a través d'actuacions com les al·legacions al Pla provincial de Balears i, en el cas del terme municipal de Maó, al Pla general d'ordenació del municipi. El seu paper va ser important a l'hora d'impugnar la planificació prevista per a la zona, així com en l'assessorament en determinades qüestions més tècniques.

Finalment, els membres de l'Agrupació d'Història Natural de l'Ateneu de Maó, tenint en compte el seu coneixement del patrimoni natural de Menorca i en concret de les característiques de l'ecologia de l'Albufera, van alertar, a partir de l'observació sobre el terreny, dels perills de degradació de l'espai, i van dur a terme una tasca de divulgació dels valors mediambientals.

En aquesta campanya també va ser clau el paper de persones lligades a l'àmbit científic, que a través de la publicació d'articles a la premsa insular i forana (premsa de Mallorca i setmanaris publicats a Mallorca i la Península) van intentar treballar per incidir en l'opinió pública i pressionar a favor de la preservació de l'espai. És el cas de Jordi Muntaner i Josep Congost, lligats al Museu de Zoologia de Barcelona, o dels mallorquins Joan Mayol, Miquel Rayó i Jesús Jurado, lligats al GOB Mallorca.

La campanya de protesta i conscienciació va ser un procés llarg centrat, com hem dit, en una contundent campanya de premsa i conscienciació social. I, paral·lelament, en l'elaboració d'informes científics i tècnics per part de les entitats ja citades, que es van fer servir per dur a terme les impugnacions necessàries als plans parcials de la zona i, per extensió, al Pla general d'ordenació urbana del municipi, en vies d'aprovació. Aquest procés va finalitzar en l'establiment d'uns perímetres de protecció ecològica i paisatgística ja previstos en el nou Pla general de 1975, que frenarien les previsions urbanístiques projectades als voltants de la llacuna. Això va demostrar per primer cop l'efectivitat de les accions dels sectors conservacionistes per assolir part dels objectius proposats, i va contribuir a crear un primer precedent per afrontar nous reptes de cara al futur. Aquests primers grups prendrien una posició activa de defensa de la natura, a l'aguait de les amenaces contra determinats espais, i acabarien generant una primera forma de conscienciació ciutadana que es va traduir, anys més tard, en un suport social ampli. Tot i això, la polèmica es va allargar en el temps i, durant els anys següents, la mobilització va prendre formes diferents d'acord amb les transformacions socials i polítiques de l'època.

En conclusió, la primera campanya «Salvem l'Albufera» s'emmarca en un context sociopolític general de lluita per la consecució de les llibertats en contra de la política municipal dels darrers ajuntaments del franquisme. Les agrupacions que van treballar en aquesta direcció van fer de la defensa del patrimoni natural un dels elements centrals de la reivindicació de la recuperació dels trets culturals propis i de les llibertats democràtiques. En aquest sentit, aquesta mobilització va posar de manifest per primera vegada la potencialitat de la mobilització ciutadana —en un moment en què la llibertat d'expressió era molt limitada— per incidir en la política municipal i frenar determinats projectes urbanístics que amenaçaven el patrimoni natural menorquí. Així mateix, fou també determinant en l'aspecte organitzatiu, ja que aquestes primeres formes de mobilització generarien un seguit d'experiències que acabarien sent adoptades pel moviment ecologista posterior.

4. Els fons documentals sobre l'origen de l'ecologisme a Menorca: un estat de la qüestió

Per dur a terme l'anàlisi de la mobilització per a la defensa de l'Albufera, en el seu moment més inicial, va ser necessari realitzar un buidatge a fons de les fonts documentals a l'abast, sempre tenint en compte la delimitació cronològica de la recerca (1973-1975), els primers anys de la campanya conservacionista. La inexistència, dins del marc del període estudiat, de cap classe d'organització ecologista que canalitzés la mobilització va ser determinant a l'hora d'afrontar aquesta recerca de fonts, perquè no existeixen a Menorca fons d'organitzacions ecologistes que tinguin en custòdia aquests materials dels estadis més embrionaris del moviment. Per tant, davant aquesta dispersió, calia dur a terme una recerca en arxius molt diferents i dispersos, ja que no s'havia fet fins aleshores cap treball previ de recopilació i classificació d'aquesta documentació més primerenca, i el fons documental de la principal organització ecologista de l'illa (GOB Menorca) no contenia tampoc documentació de les primeres mobilitzacions conservacionistes, atès que aquestes van ser prèvies a la formació de l'entitat.

En el cas de Menorca, aquestes primeres mobilitzacions per la defensa del territori tenien un objectiu molt concret i, a diferència dels moviments més estructurats d'anys posteriors, no van ser canalitzades per una única entitat i organització, sinó que comptaren amb la participació de múltiples agents esperonats per motius diversos que anaven des del conservacionisme i el naturalisme fins a l'oposició a les polítiques municipals del darrer franquisme. És per això que l'altre gran condicionant a l'hora d'abordar la recopilació o anàlisi de fonts primàries sobre aquests moviments inicials és la diversitat de les fonts.

Cal tenir en compte que es tractava de campanyes que es van encetar a finals del franquisme, en un context d'absència de llibertat d'expressió i en un moment en què a Menorca encara no estava format ni definit un activisme ecologista com a tal. Així, aquest tipus de mobilitzacions i les iniciatives engegades acabaren tenint incidència també en àmbits molt diferents. Les reivindicacions es van focalitzar en dos fronts principalment: la via de les al·legacions i d'enviament d'informes tècnics a les institucions implicades, d'una banda, i in-

tenses campanyes de premsa i de difusió dels valors ambientals del paratge de l'Albufera, de l'altra. Tenint en compte això, la recerca es va haver de centrar, bàsicament, en quatre tipus de fons: els arxius institucionals (administracions locals i provincials), arxius particulars, arxius d'entitats i, finalment, fons d'hemeroteca i premsa.

La recopilació de totes aquestes fons, la majoria d'elles disperses, és el que va permetre anar resseguint l'evolució del procés considerant els diversos agents que hi intervingueren —a escala particular, institucional i associativa— i les estratègies de comunicació utilitzades.

Per fer-nos-en una idea, aquesta diversitat de fons comprenia els fons d'aquelles institucions que rebien les al·legacions en contra del projecte, elaborades per les diferents entitats i particulars, que en aquest cas concret eren l'Ajuntament de Maó o bé la Comissió Provincial d'Urbanisme de les Illes Balears. Es tracta d'una documentació molt útil i necessària, ja que permetia seguir el fil conductor de les diferents al·legacions i impugnacions al projecte per les diferents parts implicades (d'una banda, les associacions de propietaris amb interessos particulars en el projecte, i de l'altra, les entitats i particulars que van dur a terme les seves protestes i impugnacions al projecte). Per això es va haver de fer el buidatge dels expedients de l'Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Maó i de les actes de la Comissió Provincial d'Urbanisme, que era qui havia de validar els projectes d'ordenació territorial parcial o municipal. Aquestes actes relatives a Menorca són custodiades per l'Arxiu Administratiu del Consell Insular de Menorca, cosa que facilità enormement la recerca.

D'altra banda, calia revisar la documentació d'aquelles entitats que van participar activament en la mobilització (la delegació de l'Obra Cultural Balear a Menorca), així com les fons d'hemeroteca (el diari *Menorca* i altres diaris, revistes i setmanaris publicats a Catalunya o a Mallorca), testimonis orals, arxius fotogràfics i audiovisuals (Arxiu d'Imatge i So de Menorca del Consell Insular de Menorca) i, sobretot, fons de particulars.

Seguidament, farem esment de les diferents tipologies de fons amb què es va treballar, la qual cosa ha de permetre extreure conclusions de la situació en què es troben els fons documentals relatius a l'ecologisme a l'illa de Menorca i aprofundir, per tant, en les oportunitats i dificultats que presenten.

Fons institucionals

En el nostre cas, ens vam centrar en el buidatge dels fons de l'Arxiu Municipal de Maó relatius a la planificació urbanística del municipi. El buidatge d'arxius administratius com aquest és bàsic per anar resseguint l'evolució dels expedients relacionats amb espais concrets, ja que les administracions municipals eren les principals responsables de tramitar els plans parcials d'ordenació de les zones susceptibles de transformació i les que rebien, per tant, les al·legacions d'entitats i de particulars. El buidatge d'aquests fons (extrapolable a altres casos i polèmiques que es van donar a Menorca en aquells anys en altres zones i municipis) resulta de gran utilitat per fer un seguiment cronològic dels fets i de l'evolució

dels contenciosos. Concretament, i pel que fa a les polèmiques relacionades amb qüestions urbanístiques com la que ens ocupa, cal centrar-se en els expedients d'Urbanisme a escala municipal, que contenen tota la documentació oficial relativa als plans d'ordenació urbana i en els quals s'inclou tota la documentació generada per la mateixa institució. Per això, permeten anar resseguint l'evolució dels processos i les intervencions de totes les parts. En aquests expedients es localitzen, posant per cas, les propostes de planejament municipal i els projectes urbanístics, les resolucions, els informes d'instàncies superiors, els recursos de les associacions de propietaris, així com les diferents al·legacions d'entitats i de particulars.

Tot i això, es tracta, evidentment, d'una documentació molt dispersa, i a vegades desordenada, ja que sovint costa esbrinar l'origen i la relació existent entre molts dels documents, en especial pel que fa als plànols de zonificació. Tot i que aquests expedients solen estar inventariats i descrits, hi ha encara una feina important a l'hora de cercar, relacionar i organitzar les informacions que facilitaria enormement la feina dels investigadors.

Fons d'entitats

El moviment ecologista de Menorca va ser canalitzat, des dels seus inicis, per una entitat principalment, que és el GOB Menorca, secció insular del GOB (Grup Balear d'Ornitologia i Defensa de la Naturalesa), associació ecologista sense ànim de lucre formada el 1973 a Mallorca. Com s'ha apuntat, el GOB Menorca es va crear el 1977.

L'arxiu del GOB conté els materials generats per la secció des de la seva formació, i, per tant, és el principal fons que existeix a l'illa en aquesta matèria, ja que és el fruit de l'activitat ininterrompuda de l'entitat i que, com a resultat, permet resseguir l'evolució de l'ecologisme des dels seus inicis fins a l'actualitat. A això, s'hi ha d'afegir que els seus arxius, concretament en els seus primers anys, estan organitzats tenint en compte les diferents campanyes en què va participar l'entitat i recullen tota la documentació generada en cadascuna d'elles. En aquest cas, també cal destacar la clara voluntat i la feina feta per a la conservació d'aquesta documentació, concretament pels treballadors i gestors de l'entitat al llarg de tots aquests anys, amb un clar objectiu de preservar la memòria i el testimoni de les diferents actuacions i iniciatives en què van participar. Aquest és un fet important per destacar, ja que aquesta voluntat clara de recopilació de la documentació és clau quan estem parlant de fons generats i custodiats per entitats, ja que és allò que els fa rics i valuosos.

Tal com indicava Miquel López Gual,⁸ el fons del GOB és un fons ordenat i prou complet que permet seguir l'evolució del moviment ecologista a Menorca des de la seva formació fins avui dia. En els diferents expedients, s'hi conserva una gran diversitat d'informació.

8. Vegeu la taula rodona «El moviment ecologista a Menorca a través dels seus arxius» dins la ja mencionada XII Escola de Primavera, celebrada a Maó el maig de 2023. Les intervencions es poden consultar a https://www.youtube.com/watch?v=_KINSINDxp4.

Resulta de gran interès, per exemple, la lectura de les actes de les assemblees de l'entitat, la documentació administrativa, la documentació oficial, com ara escrits i al·legacions a determinats projectes, contenciosos judicials, etc. Els expedients del fons inclouen informació molt diversa, que és el fruit de tota l'activitat generada per l'entitat o bé recopilada per aquesta, a causa de la seva vinculació a les diferents campanyes i polèmiques. Aquesta diversitat de fons inclou retalls de premsa, manifestos, cartells, caricatures i també fotografies i materials audiovisuals, tots dipositats des de fa anys a l'Arxiu d'Imatge i So de Menorca del Consell Insular de Menorca, al qual més endavant ens referirem, per tal de garantir la seva adequada conservació.

Però, tal com s'ha esmentat, la formació de l'entitat va tenir lloc el 1977, i, per tant, és posterior als moviments inicials que es van generar a començaments de la dècada dels anys setanta i, malauradament, els fons documentals relatius a aquesta època es localitzen majoritàriament en arxius particulars o bé en el d'altres entitats.

Així, la documentació generada per les entitats que van participar en les primeres campanyes conservacionistes és també molt important per resseguir l'evolució del cas, tot i que es tracta d'uns fons molt més dispersos i incomplets. Tant és així que bona part d'aquesta documentació es localitza fonamentalment en els arxius particulars de moltes de les persones que van participar en les accions desenvolupades per aquestes entitats.

Fons particulars

De la mateixa manera que passa amb la documentació procedent, entre d'altres, d'associacions de veïns, sindicats i empreses en el context de la transició a la democràcia, la documentació del moviment ecologista es caracteritza per la seva dispersió, en especial en els moments més inicials, i, en la majoria dels casos, es conserva a les cases de particulars, ja que encara no s'ha fet, a Menorca i segurament en molts altres indrets tampoc, una feina de cens, digitalització i incorporació d'aquests fons als arxius públics.

Hi ha, per tant, una tasca pendent de fer que permeti tornar accessibles aquests documents, que són patrimoni i que són la base per construir la història dels moviments polítics i socials del nostre passat més recent. Caldria comptar, per dur-ho a terme, amb la intervenció de l'Administració, tant pel que fa a l'assessorament tècnic com als recursos necessaris per poder compilar arxius personals que encara conserven aquesta documentació per tal d'evitar-ne la pèrdua i dispersió, i per donar-ne accessibilitat, a més d'esperonar i incentivar la recerca amb uns arxius ordenats i accessibles als investigadors.

En el cas que ens ocupa, l'estudi dels materials recopilats per persones que van tenir una participació activa en les mobilitzacions conservacionistes més inicials és fonamental a l'hora d'estudiar-les i reconstruir-les, principalment perquè són els materials que permeten fer patent la participació d'aquestes persones i sobretot perquè són una font molt important per a la recuperació de materials diversos que segurament no s'haurien conservat i que serien prou difícils de recopilar a posteriori. La riquesa d'aquest tipus de fons prové de la

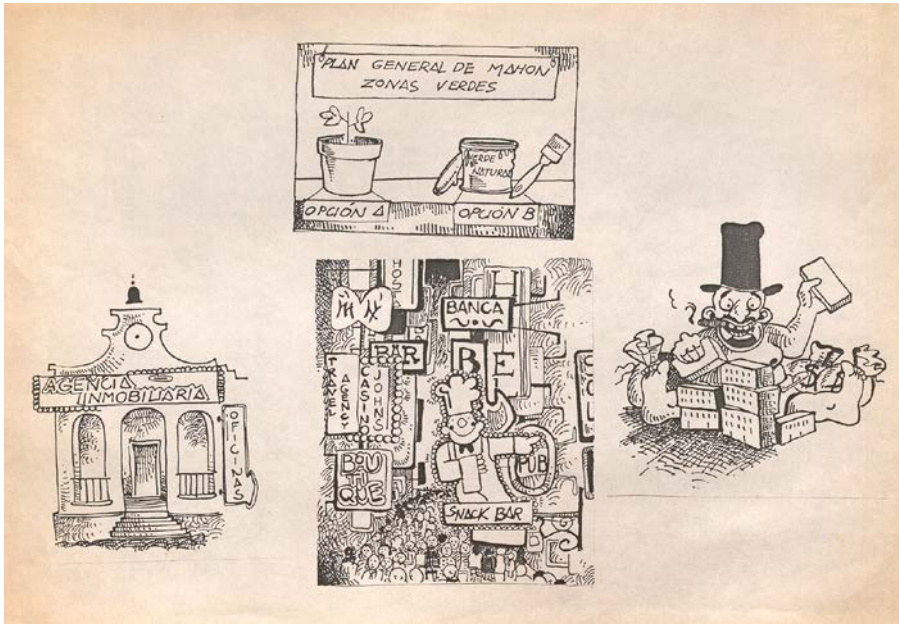

Foto 1. [Referència desconeguda]. Font: Arxiu Antonio Casero

quantitat i diversitat de materials que contenen, tot i que també els caracteritza la seva dispersió i heterogeneïtat. Un exemple molt clar és el fons particular d'Antonio Casero Rodríguez, que conté un gruix importantíssim de documentació relacionada amb el cas que ens ocupa, com ara retalls de premsa, correspondència, pamflets informatius, dibuixos, caricatures, ferratines, cartes particulars, el llistat de membres d'associacions, fotografies... però també n'existeixen molts d'altres que són fruit de l'activisme de determinades persones que en van ser protagonistes. La mateixa tasca de recopilació i conservació forma part d'aquest activisme, en tant que existia una clara voluntat, per part d'aquestes persones, de conservar-ne la memòria per a les generacions del futur.

Fons d'hemeroteca

En el cas del moviment ecologista, el buidatge de les fonts d'hemeroteca resulta fonamental. Concretament, en les primeres mobilitzacions conservacionistes les campanyes de difusió a través dels mitjans de comunicació (diaris locals i nacionals, revistes, setmanaris...) van tenir un paper essencial. En un moment en què s'estava vivint una certa relaxació de la censura, aquests moviments socials aprofitaren el rol de la premsa escrita com a principal atalaveu de sensibilització.

Anar resseguint dia per dia els diaris locals ens permet fer un buidatge de totes les notícies relatives a determinades qüestions, així com les relacionades amb el context econò-

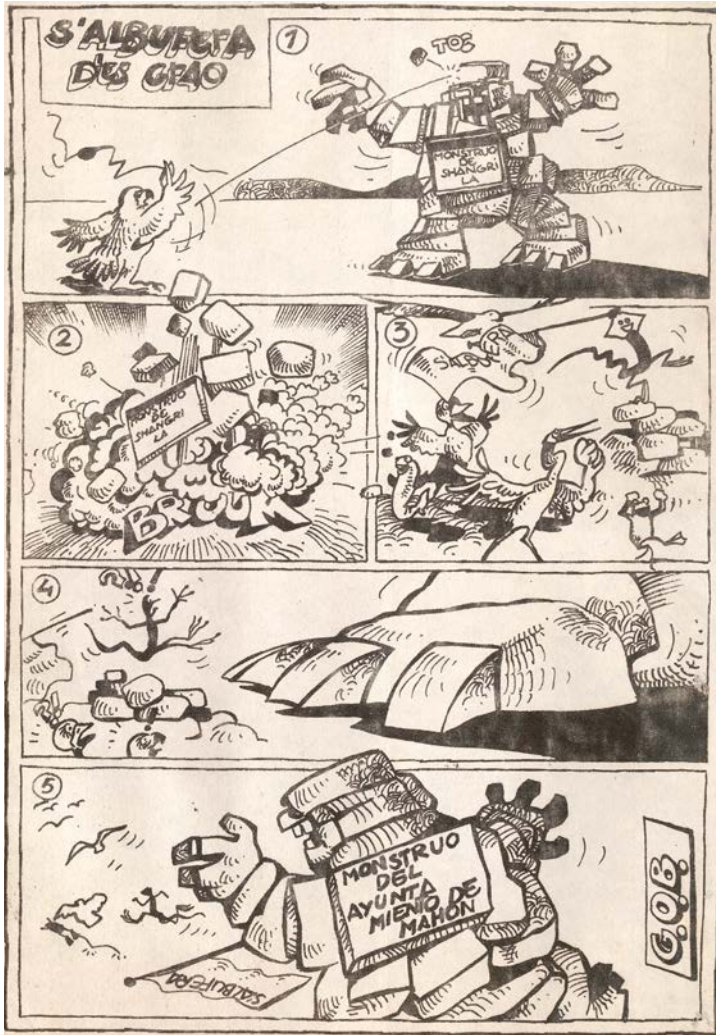

Foto 2. Socarrell, 1995. GOB Menorca. Font: Arxiu Antonio Casero

mic, social i polític de l'època. Aquesta documentació pot ser analitzada des de dos punts de vista diferents: d'una banda, com a font que reflecteix el paper que van tenir en el procés els mitjans de comunicació escrits i la utilització que en van fer cadascuna de les parts, i, d'altra banda, com a exemple de l'estat d'opinió que es va generar. En aquest sentit, aquesta documentació ha de ser analitzada de manera paral·lela a la documentació d'arxiu, com un complement que ens permet explicar la transcendència social dels diferents esdeveniments, així com els punts de vista de les diferents parts, sempre tenint en compte que

Foto 3. Sábado Gráfico. Font: Arxiu Antonio Casero

Foto 4. Triunfo, 2/03/1974. Font: Arxiu Antonio Casero

es tracta d'un moment en què la censura depenia en gran manera del criteri del director del rotatiu.

Així mateix, els extensos articles publicats en diaris i revistes de fora de Menorca contribueixen a guanyar una visió més àmplia de l'estat d'opinió de l'època. En el cas de l'Albufera, es va recórrer a la publicació d'articles en aquests diaris i revistes per tal de donar ressò al cas, amb l'objectiu clar que la polèmica acabés transcendent fora de l'espai illenc. S'ha de remarcar que, en aquest cas, el buidatge d'arxius particulars resulta clau, ja que, en tractar-se de notícies i reportatges que van sortir de manera puntual, poder accedir a fons en què els tenen pràcticament tots recopilats facilita enormement la feina de recerca.

Fons orals

En els darrers anys, l'estudi i anàlisi d'aquestes fonts s'ha anat ampliant en l'àmbit local. Tenint en compte la desaparició de molts dels protagonistes dels esdeveniments del segle xx, i més concretament de les víctimes de la Guerra Civil, els estudis d'història oral han rebut un impuls important, amb l'objectiu de recuperar la memòria més recent.

De la mateixa manera que passa amb els fons documentals particulars, és important dur a terme una feina de recerca i de recopilació sistemàtica d'aquestes fonts orals, no només del moviment ecologista, sinó de la resta de moviments socials que van agafar embranzida

Foto 5. Diario de Mallorca, 31/12/1973. Font: Arxiu Antonio Casero

a finals del franquisme i durant la Transició (ecologisme, feminisme, moviment veïnal i sindical...). Les entrevistes als protagonistes també ens obren la porta a la localització de nous arxius particulars, ja que acaben sent descoberts arran de les converses amb els seus protagonistes.

L'Arxiu d'Imatge i So de Menorca del Consell Insular de Menorca ha engegat alguns projectes de recerca d'història oral a l'illa, però centrats en temes molt específics. És, ara mateix, del tot necessària la creació d'un fons de fonts orals relatives a l'ecologisme a partir d'entrevistes als seus diferents protagonistes, accessibles i centralitzades en un arxiu públic amb un procés de descripció i catalogació que faciliti l'accés a investigadors i al públic en general.

Fons fotogràfics i audiovisuals

Des de fa unes dècades, les administracions insulars, en el cas de les Illes Balears, han fomentat la creació d'arxius audiovisuals i fotogràfics. Es tracta d'uns arxius que no s'han originat a partir de l'existència d'un fons documental històric i institucional concret que necessitava ser custodiat, sinó que són de nova creació, el fruit d'una clara voluntat de reco-

pilació i difusió de fons fotogràfics, sons o audiovisuals. La documentació que en forma part té orígens molt diferents, com pot ser l'activitat professional o *amateur* de fotògrafs o de pioners del cinema, el material generat per institucions o entitats al llarg dels anys i que n'expliquen l'evolució, etc.

En el cas de Menorca, aquesta iniciativa es va canalitzar a través del Consell Insular amb la creació a partir de l'any 2000 de l'Arxiu d'Imatge i So de Menorca, que va obrir les portes al públic el 2006. Entre els fons fotogràfics i audiovisuals relacionats amb l'ecologisme que custodia aquest arxiu, hi ha el material fotogràfic i audiovisual del GOB Menorca. Com hem apuntat, el fons conté les fotografies de les diferents campanyes desenvolupades per l'entitat des de la seva creació, així com altres col·leccions d'imatges recopilades per la publicació de llibres o l'organització d'exposicions, com també els enregistraments audiovisuals de les activitats desenvolupades per l'entitat. Aquestes col·leccions es troben en bon estat de conservació i des de l'entitat s'ha dut a terme un exhaustiu procés de classificació i de catalogació, la qual cosa en facilita enormement l'accés.

L'Arxiu d'Imatge i So custodia també altres fons fotogràfics de particulars. És el cas, per exemple, del fons de Guillem Orfila, originat per la seva activitat particular, molt vinculada des dels seus inicis a les reivindicacions de l'ecologisme. Evidentment, encara resta molta feina per fer pel que fa a la recopilació d'aquests fons, ja que la gran majoria són custodiats pels mateixos protagonistes i encara no han estat cedits als arxius públics.

D'altra banda, l'Arxiu d'Imatge i So de Menorca ha rebut la cessió de col·leccions d'imatges (físiques o digitals) recopilades d'acord amb una temàtica comuna i amb l'objectiu de dissenyar exposicions temàtiques o de dur a terme una publicació. Un dels projectes realitzats que podem destacar per la seva vinculació amb el tema de l'ecologisme és el de l'exposició «La imatge de Menorca. Canvis en el paisatge durant el segle XX», que es va elaborar a partir de les fotografies de diversos fons de l'arxiu i que mostrava de quina manera ha canviat el paisatge de Menorca durant les darreres dècades arran de la introducció de l'economia del turisme, així com les transformacions socials i les reaccions que ha generat. Les fotografies anaven acompanyades de textos explicatius i del testimoni i les visions de persones de diferents sectors sobre els models seguits fins al moment, així com de propostes de futur. L'exposició es va complementar amb un audiovisual produït pel mateix arxiu titulat *Turisme i construcció*, que pretenia, a partir de l'entrevista a persones procedents de diferents sectors, complementar els textos de l'exposició i registrar-ne els testimonis. El projecte va finalitzar amb la publicació de les imatges i dels textos en un llibre que duu el mateix títol de l'exposició inicial (Salort, 2022).

Tot i la tasca realitzada en matèria d'arxius de fotografies al llarg dels darrers anys, la recopilació de fotografies i audiovisuals relacionats amb l'ecologisme per crear una gran col·lecció de l'ecologisme a Menorca podria ser una proposta que ajudaria molt a recollir, descriure i conservar aquests documents, amb l'objectiu de consolidar la feina feta, comptant, això sí, amb el suport dels arxius i de les institucions.

Finalment, i enllaçant amb un dels fils de conversa que es van obrir a la taula rodona de la XII Escola de Primavera, tenint en compte la rellevància històrica del moviment ecologista, l'arrelament social i la transcendència de les seves reivindicacions durant les darreres dècades del segle xx a Menorca, cal considerar la possibilitat que l'explicació dels valors ambientals de determinats espais naturals pugui anar acompanyada de la creació d'espais de memòria que reflecteixin i reivindicuin el paper que les lluites ecologistes han tingut en la conservació i preservació de determinats paratges. En seria un bon exemple el de l'Albufera des Grau, avui nucli de la Reserva de Biosfera de Menorca, declarada l'any 1993 per la UNESCO, un espai rellevant no només des del punt de vista ambiental, sinó, com hem analitzat al llarg d'aquestes pàgines, també des d'un punt de vista simbòlic, ja que la seva protecció ha representat una de les fites més importants assolides pel moviment ecologista de Menorca.

En definitiva, aquest estudi de cas pretén posar damunt la taula les dificultats que suposa la recerca documental en l'àmbit de la història de l'ecologisme, no pas per l'absència de fonts d'informació, sinó més aviat per la seva dispersió. S'ha de dir que en un lloc com Menorca aquesta és una dificultat relativament fàcil de salvar, donades les petites dimensions del territori i del volum de la seva població. Tot i això, i considerant també la feina realitzada durant els darrers anys des dels arxius municipals i provincials per a la localització i recuperació de determinats fons, les traves provenen fonamentalment de les dificultats d'accés. Una tasca sistematitzada de recopilació i recuperació de testimonis facilitaria en gran mesura l'accés a la informació i, en conseqüència, l'encetament de noves línies d'investigació que permetrien, entre d'altres, establir comparacions i connexions amb altres moviments socials del moment a l'illa de Menorca, i establir paral·lelismes també amb la història ambiental de les illes veïnes de l'arxipèlag o bé amb altres llocs de l'arc mediterrani que han experimentat un procés de transformació similar en pocs anys.

Per finalitzar, tal com s'ha apuntat en aquest article, la història ambiental de l'illa és un dels aspectes que contribueix a l'anàlisi de la relació i vinculació dels menorquins amb el territori més proper al llarg de la història recent. La recuperació d'aquesta història esdevé del tot necessària a l'hora de plantejar els reptes de futur de l'illa. És per això que ben segur que conservar el patrimoni documental de l'ecologisme i fomentar la seva posada en valor ha de contribuir a reforçar els valors culturals d'una Menorca Reserva de Biosfera amb projecció de futur.

Bibliografia

BELTRÁN ANDREU, C. (2015), *El model turístic menorquí: mite o realitat (1960-2015)*, Palma de Mallorca, Documenta Balear.

CASASNOVAS CAMPS, M. À. (2005), *Història de Menorca*, Palma de Mallorca, Editorial Moll.

FARRÉ ESCOFET, E. et al. (1977), *La via menorquina de creixement*, Barcelona, Banca Catalana, Servei d'Estudis Econòmics.

FULLANA COLL, A.; SEGUÍ LLINÀS, M. (2012), «El turisme a Menorca. Retard en el seu desenvolupament dins de l'àmbit balear», *Revista de Menorca*, 91, 125-162.

LÓPEZ GUAL, M. (2017), «El moviment ecologista a Menorca. Una aproximació històrica», Barcelona, Universitat de Barcelona i Universitat Oberta de Catalunya, Treball de màster d'Història Contemporània i Món Actual.

MARÍ, S. (2004), *El retard virtuós. Assaig sobre algunes característiques del desenvolupament turístic de*

Menorca i sobre les oportunitats que aquestes ofereixen per al futur immediat, Maó, Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó.

MÉNDEZ VIDAL, A. (2017), *A la recerca del paradís. Història del turisme de Menorca*, Maó, Institut Menorquí d'Estudis.

PIRIS, L. (2006), *Els inicis del moviment social per la defensa del territori. El cas de l'Albufera des Grau, anys 1974-1975*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Treball de DEA del Programa de Doctorat Història Contemporània i Món Actual.

PIRIS, L. (2012), «Els inicis del moviment social per a la defensa del territori a Menorca: el cas de l'Albufera des Grau (anys 1974-1975)». A: ARNABAT, R.; SANTESMASES, J. (ed.), *1960-1980. Transicions i canvis a les terres de parla catalana*, Valls, Cossetània Edicions, 445-455.

RAYÓ, M. (2004), *L'ecologisme a les Balears*, Palma de Mallorca, Documenta Balear.

SALORT, J. P. et al. (2022), *La imatge de Menorca. Canvis en el paisatge durant el segle xx*, Menorca, Consell Insular de Menorca.